

ФІЛОСОФСЬКІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПОЕТИКИ ОНІМА В КОНТЕКСТІ КОМІЧНИХ ЖАНРІВ ТА СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено вивченню істотних формальних і змістових проявів поетики оніма в різноманітних комічних контекстах. Результати дослідження узагальнено в спробі таксономії логіко-семантичних моделей комічного та сприйняття гумористичних ефектів, які досягнуті за допомогою власних імен.

Ключові слова: комічне, поетика, контекст, логіко-семантична модель, поетонім, семантика, мовні засоби та прийоми комічного.

Комічне з часів античності традиційно знаходиться під прискіпливою увагою дослідників. Специфіка створення комічного за допомогою мовних засобів у структурі художнього твору цікавила таких вітчизняних та закордонних вчених, як З. Фрейд, В. В. Виноградов, О. І. Єфимов, Л. А. Булаховський, О. А. Морозов, Д. М. Ніколаєв, С. О. Лук'янов, А. М. Макарян, А. З. Вуліс, С. І. Стигалін, Є. К. Озмитель, В. М. Вакуров, Л. Ф. Єршов, Б. М. Мінчин, О. А. Земська, Б. Г. Пришва, В. З. Санніков та ін. З середини ХХ ст. з'являються дослідження, пов'язані з функціонуванням онімів у творах комічних жанрів та їх можливостей у створенні смішного (В. М. Михайлов, Е. Б. Магазаник, Г. Ф. Ковальов).

Розвиток української поетонімології у працях Ю. О. Карпенко, Є. С. Отіна, В. М. Калінкіна поставив на порядок денний і питання про можливості власних імен у гумористичних, сатиричних та комедійних творах, мікротекстах типу анекдотів, комічних афоризмів тощо та про взаємодію поетики пропріальних одиниць із стилістикою контекстів, які породжують комічні ефекти.

Дуже цікавим є дослідження поетики онімів у художній літературі, міському фольклорі, афоризмах та ситуативно-зумовлених висловленнях, що характеризуються направленістю на виконання естетичних завдань, безпосередньо пов'язаних із комічним, яке відбиває — кумедні, безглузді та потворні сторони дійсності або душевного життя [5].

Матеріалом дослідження стали обрані власне художні (прозаїчні та поетичні) твори ХVIII–ХХІ ст. і зафіксовані в збірках різноманітні прояви сміхової культури: від текстів міського фольклору до усних ситуативно-зумовлених висловлень із поетонімами (у широкому сенсі цього поняття) слов'янськими, англійською, німецькою, французькою, шведською й турецькою мовами.

Відзначимо певну обмеженість підходів до вивчення комічного з використанням власних імен, зважаючи на що поза межами розгляду залишалися деякі якості поетичних онімів, що зумовлюють собою феномен комічного. Треба доповнити ці погляди в процесі розгляду з позицій поетонімології художніх текстів і зафіксованих проявів сміхової культури взагалі та забезпечити цілісний аналіз об'єкта.

Існують розбіжності в поглядах щодо теорій сміху й комічного з позицій естетики, соціології, літературознавства, лінгвістики тощо. У філософії, естетиці та соціології не обмежуються традиційним тлумаченням комізму як наочного забавного контрасту нешкідливої властивості та комічного як категорії естетики, що виражає в формі осміяння історично зумовлену невідповідність соціального явища, діяльності та поведінки людей, їх традицій і звичаїв об'єктивному ходу речей і естетичному ідеалу прогресивних громадських сил. Сміх і комічне називаються формами суспільної поведінки, соціально значущими функціональними категоріями, «засобами гальмування агресії» [6] та формами її безпосереднього вираження, сутнісними явищами існування людини, що традиційно розуміється, слідом за Аристотелем, як «тварина, що усміхається» [1]. Людина також здатна сміятися останньою над своєю долею, отримавши цей привілей, за метафоричним висловом С. К'єркегора, у «дар від Богів» [2], за допомогою сміху можна, за Е. Фроммом, «трансцендувати свою природу» [7], а також, відповідно до ідей Л. В. Карасьова, висловлювати радість буття або, навпаки, за М. Чойсі, долати страх. За допомогою втілення комічного можна повертатися до певного дитячого досвіду (Є. Кріс) або, як вважає З. Фрейд, економити витрати енергії на роботу пізнання; також є думка, що в сміху «руйнується тотожність предмета й значення» (В. Л. Левченко) [3]. Головною ідеєю й передумовою комічного є розбіжність між наявним у тексті трактуванням будь-чого та об'єктивними властивостями предмета чи явища та наявними в сприймаючій свідомості уявленнями про «нормальний» перебіг подій, процесів, означень тощо.

Повною мірою універсальна природа комічного проявляється в процесі його вербалізації. Аналіз праць, в яких розглянуто прийоми й засоби утворення комічного, показує, що в сучасному

мовознавстві простежується тенденція не тільки не розділяти штучно мовленнєвий і ситуативний комізм, що відображається в працях авторів різних епох від Цицерона і Квінтіліана до З. Фрейда та ін., але й визнавати під час аналізу його вербальних і образотворчих компонентів перевагу перших у виникненні гумористичного ефекту (В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, Р. О. Будагов та ін.).

У сучасних лінгвістичних студіях найчастіше розглядаються прийоми досягнення комічного за допомогою одиниць фонетико-фонологічного, орфографічного, морфологічного, словотвірного, лексико-фразеологічного та синтаксичного рівнів мови, описуються зображально-виражальні засоби (метафори, порівняння), а також лексико-стилістичні, семантико-синтаксичні та прагматичні аспекти мовного втілення естетичної категорії. У поетонімологічних дослідженнях також простежується ця традиція.

Засновник літературної ономастики як галузі наукових досліджень В. М. Михайлов приділяв найпильнішу увагу поетонімам у комічних контекстах і почав їх вивчення з творів М. В. Гоголя. Багатий комічний потенціал власних імен відзначав Е. Б. Магазаник. В. Д. Бондалетов слідом за В. В. Виноградовим окреслив коло проблем, що стоять перед ономатологом-стилістом: функції власних імен у художньому творі, залежність складу імен та їх функцій від літературного напрямку та жанру, необхідність вивчення умовних поетичних імен, імен-масок, промовистість власних імен і прийомів видозмін реальних власних імен для експресивно-стилістичної та художньої виразності, в тому числі й для досягнення гумористичних ефектів. Ю. О. Карпенко наполегливо прагнув створити систему прийомів гумористичної обробки власних імен і вказував, що обробка оніма може бути різною, але обов'язковим її компонентом є впровадження в ім'я гумористичної семи.

Сучасні українські науковці, які проводять дослідження у сфері поезики оніма, відзначають серед функцій номінативних одиниць властивість зумовлювати комічне в контексті; феномен комічного в лінгвістиці виявляється до кінця не вивченим і перспективним для подальшого розгляду. Хоч більшість дослідників і проголошує необхідність вивести «закони» комічного, спостерігаються деякі розбіжності в окремих аспектах визначення «фундаменту комічного», простежується думка, що його класифікація відкрита для подальших розробок та спостережень.

Спробуємо визначити й описати основні моделі, за якими досягається смішне в тих випадках, коли комічний ефект створюється за участі власного імені.

Власні імена можуть актуалізувати ті частини значення, які так або інакше протистоять змісту контексту, або генерувати їх та ставати ключами для сприйняття естетичного явища. Серед факторів породження комічних ефектів визначено протиріччя як організуючий чинник комічного, «рокіровки» планів, висміювання недосконалості явища, про яке йдеться в контексті, ефекти, пов'язані з умовчанням та незакінченістю висловлення, відтворення помилок та обмовок, ефект гумористичної парадоксальності, конструювання авторського «комічного світу», комічне пародіювання, імітація манери, стилю, стереотипів мовлення.

Наприклад, автор жарту «*На вопросы —Что делать?! отвечают те, кто виноват*» (Малкин, 153) буде комічне на демонстрації протиріччя, що несподівано проявляється у діях, які виражені предикатами «отвечают» – «виноват», залученими в алюзивний контекст двох бібліонімів. При цьому бібліонім «*Что делать?*» набуває водночас і утилітарного, й узагальненого значення в разі протиставлення його виразу, яке є формально-граматично близьким, але не ідентичним бібліоніму «*Кто виноват?*», оскільки фраземи різні за метою висловлення (питання / твердження).

Комічне в англійському анекдоті: «*Saint Peter then whispered to Gabriel, —Well, what do you suggest we do with this fellow?! Gabriel gave the Lawyer a sidelong glance, then said to Saint Peter, —let's give him his back 50 cents and tell him to go to Hell!*»¹ (Англ., 32-33) ґрунтується на привнесенні в семантику агіоніма *Saint Peter* та імені архангела *Gabriel* деяких рис людської поведінки. Загальновідомою є невіддільна принциповість двох охоронців Господа – апостола Петра, зберігача ключів від Раю та архангела смерті Гавриїла, який приходить за праведниками, – завдяки комічному контексту —доповнюється здатністю до іронії, хитрощів і лукавства. Св. Петро *шепоч* (*whispered*) Габрієлю, а той *кидає косий погляд* (*gave the Lawyer a sidelong glance*) на адвоката, який претендує на вхід у рай на тій підставі, що двічі в житті подав милостиню бездомним по 25 центів.

У жарті «*Мой девиз: зуб за зуб! — сказала Шестеренка*» (Семеро, 31) – ефект рокіровки переносного (формули закону відплати) та несподівано-прямого («матеріалізованого» при розумінні апелятива «зуб» як _частини механізму_) смислів виразу «зуб за зуб» зумовлює комічний ефект. Контекст був би неможливий без оказіонального оніма *Шестеренка*, утвореного від апелятива, що позначає _зубчасте колесо_.

У наступному прикладі публіцист іронічно критикує співіснування двох реально існуючих театрів із претензійними найменуваннями в одному приміщенні: «*W Warszawie jeden tylko budynek mieści teatr*

podpadły o nazwie *Teatr Narodowy* i *średnią operę* nazwaną *Teatr Wielki* (dobrze, że nie *Ogromny*). W dobie kryzysu należy władzom podpowiadać oszczędności. Najlepiej byłoby zrezygnować z przymiotników²

(Urban). Комічне виникає як результат пейоративації означень в обох ойконімах *Narodowy* і *Wielki* (‘Національний, Великий’) в іронічному «схваленні» «*dobrze, że nie Ogromny*», яке засуджує ‘необґрунтованість претензій’. *Ogromny* узуальний синонім прикметника *Wielki* в умовах контексту перестає бути таким і набуває якостей контекстуальної іронічної антитези, додатковим засобом критичності.

¹ Святий Петро шепнув Габрієлю: «Що ти пропонуєш зробити з цим хлопцем?» Габрієль кинув косий погляд на адвоката і відповів Святому Петру: «Давай повернемо йому 50 центів і скажемо: Вирушай у пекло!»

² У Варшаві одна будівля вміщує в собі і зубожілий драматичний театр, званий Національним Театром, і посередній оперний театр, званий Великим (добре, що не Величезним) Театром. У дні кризи слід підказувати владі, на чому можна заощадити. Найкраще було б відмовитися від прикметників.

Комічне може бути наслідком взаємодії сем контексту, частина якого відсутня навмисно (не виражена формально), але вона відновлюється після аналізу оточення. Часто «уявно» відсутнім елементом висловлення виступає власне ім’я або інформація, пов’язана з ним і необхідна для його розуміння. У наведеному нижче прикладі замовчується не онім, а інформація, пов’язана з «діяннями» названої персони. В оповіданні О. Генрі «Вождь Червоношкірих» один з викрадачів Білл говорить іншому, Сему: «*Sam, do you know who my favorite Biblical character is? <...> King Herod³*», – після того, як хлопчик, граючись, поціливі йому в голову каменем із праці. «Освічений шахрай» має на увазі сюжет, пов’язаний із біблійним антропонімом Царя Іудеї Ірода – *King Herod*, який наказав знищити всіх грудних дітей і таким чином убити й Ісуса – майбутнього Царя Іудейського.

Гумористичний ефект може виникнути при відтворенні недостатнього володіння мовою:

«*Районный-поляк* <староста церковного приходу. – С. Д.>: —*Сатана три раза искусал Иисуса, тем более может искушать и нас!*» (Перлы). За логікою, у світлі християнських традицій висловлення правильне, а наявність мовленнєвої помилки зумовлена паронімічним зближенням слів «*искушал*» (искусить) – «*искусал*» (искусать), яке уможливується внаслідок наявності у кореневих морфемах подібних словоформ чергування приголосних *c // ш*.

Гумористичну імітацію творчої манери письменника при пародійному вирішенні сюжету про попа та його собаку «у стилі О. М. Толстого» спостерігаємо в такому епізоді: «*Вспомни, Бурбосе, эпитафия к —Анне Карениной*: “*Мне отмищение, и аз воздам*”. Так иди сюда, собака!» (Парнас, 45). До собаки на кличку *Бурбос* звертається «бывший поп, а сейчас ничто» *Кузьма Кузьмич Нефедов*. Контекст рясніє пародійними алюзіями конотаціями в межах антиномій ‘свій – чужий’, ‘людина – тварина’, ‘піднесене – знижене’. *Нефедов* О. Фінкеля «віддзеркалює» *Нефедова* з роману О. М. Толстого «Ходіння по муках», попа-розстригу, чия психологія змінюється під впливом революції: «Человека звали *Кузьма Кузьмич Нефедов*. Он мучительно надоедал Даше разглагольствованьями и угадыванием мыслей. <...> Дважды был изгояем из семинарии – за осквернение пищи и за сочинение вольнодумных куплетов» (Толстой). «Новий» *Нефедов* цитує епіграф до роману Л. М. Толстого «Анна Каренина», який, у свою чергу, є цитатою з Біблії, збираючись вбити тварину⁴ з псевдофранцузською окличкою *Бурбос* (від «Барбос») за типом *Буонапарте*⁵ (Bonaparte). Аксиологема зооніма ‘свій, звичайний’ (М. Фасмер характеризує кличку Барбос як поширену) пародійно протиставлена аксиологемі ‘чужий, особливий’. «Гра як проведений лінгвістичний експеримент» (за висловом Г. В. Матешчук [4, 98]) досягає комічного ефекту, метою таких дій є отримання «кваліфікованим» читачем-ерудитом естетичного задоволення від побудованого на ігрових взаєминах із ним тексту (Г. Ф. Рахімулова [Цит. за: 4, 97-98]).

В комічних контекстах відбивається центральна ідея дотепного – зіткнення протилежного, антиномічного. Поетоніми беруть участь у формуванні опозитивних відносин, які сприяють створенню комічного. Імена різним чином позиціонуються у відношенні до персонажів, а також у ставленні до одного й того ж героя залежно від контексту, що іноді формує амбівалентну семантику смішного.

Отже, сутність комічного полягає у його неоднозначності й суперечливості в мовному втіленні. Незважаючи на існування певних традицій у вітчизняному лінгвістичному дослідженні комічного, все ще залишаються проблеми, які або не мають однозначного рішення, або висвітлені недостатньо. Вивчення поетики власних назв, занурених у комічні тексти, вважаємо досить перспективним для подальших пошуків. Комічне народжується у взаємодії поетоніма та контексту особливого роду як результат накладення та взаємодії окремих змістів, накопичених компонентами висловлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поэтика. / Аристотель // Сочинения : в 4-х т. – М. : Мысль, 1983– . –

- Т. 4. – 1983. – С. 645–680.
2. Кьеркегор С. Афоризмы эстетика [Электронный ресурс] / С. Кьеркегор : [пер. П. Ганзена]. – Режим доступа : <http://lib.ru/FILOSOF/KIRKEGOR/estetik.txt>
3. Левченко В. Смех как различие [Электронный ресурс] / В. Левченко. – Режим доступа : <http://practical-turn.org/Pages/Elibrary/>
4. М атевошчук Г. В. К пр облеме языковой игры в научной литературе / Г. В. М атевошчук // Проблемы загалної романської та слов'янської стилістики: М атеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції : в 2 т. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ , 2005. – С. 95–98.
5. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1469.html> Сему, чи тобі відомо, хто мій улюблений біблейський персонаж? <...> Цар Ірод.
- Г ут імовірно є ще одна комічна алюзія на відому філософську ідею «непротилежності злу» Л. М. Толстого. Можлива також алюзія на роман «Війна і мир» Л. М. Толстого.
6. Панков А. А. Религиозный анекдот как объект социологического анализа [Электронный ресурс] // А. А. Панков, Л. А. Панкова // ДОКСА. Гносеологічні й антропологічні виміри сміху : зб. наук. праць з філософії та філології. – 2003. – № 3. – Режим доступа к журналу : http://www.philosophy.ua/ua/lib/regular/doxa/?doc:int=116#_Toc145351929
7. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм : [пер. с англ. Г.Ф. Швейника]. – М. : АСТ, 2009. – 288 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Англ. – Английский шутя : английские и американские анекдоты для начального чтения : [сост. и подг. И. Франк]. – М. : АСТ МОСКВА : Восток-Запад, 2008. – 224 с. – (М етод чтения Ильи Франка®).
- Малкин – Малкин Г. Е. Афоризмы для умных людей : Не падай духом где попало! : [сб. афоризмов] / Г. Е. Малкин. – М. : РИПОЛ классик, 2005. – 480 с.
- Парнас – Паперная Э. С. Парнас дыбом : Литературные пародии / Паперная Э. С., Розенберг А. Г., Финкель А. М. – [сост., подг. текста и вступ. ст. Л. Фризмана]. – М. : Худож. лит., 1990. – 126 с.
- Семеро – Семеро кратких / [М итницкий Л. Д., Федюрко Н. С., Телегин К. К. и др.] ; под ред. А. Е. Вихрева – М. : Правда, 1972. – 48 с. – (Библиотека «Крокодила»).
- Толстой – Толстой А. Н. Хождение по мукам. Книга 3 : Хмурое утро / А. Н. Толстой // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/
- Перлы – Черномырдин отдыхает! Перлы «Свидетелей Иеговы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/Humor/Svid_Ieg.php
- O. Henry – Henry O. The Ransom Of Red Chief / O. Henry // Selected Stories. = Английский язык с О. Генри. Избранные рассказы : [ред. М. Сарапов]. – М. : АСТ М ОСКВА : Восток-Запад ; Владимир : ВКТ, 2009. – 571, [5] с. – (М етод чтения Ильи Франка® : Для тех, кто любит читать много). – С. 13–66.
- Urban – Urban J. Pułapka na blondynkę [Электронный ресурс] / Jerzy Urban // Nie. – №26. – 2009. – Режим доступа к журналу : <http://www.nie.com.pl/art20689.htm>

REFERENCES

1. Aristotle. (Kassel R. ed.). (1966). Aristotle's Ars Poetica. Oxford: Clarendon Press, 272 p .
2. Chernomyrdin otdykhaet! Perly Svideteley Iegovy [Chernomyrdin has a rest. Jehovah's Witnesses's bloopers]. – Available at: http://www.gumer.info/Humor/Svid_Ieg.php (accessed 5 May 2015).
3. Frank, I. (ed.) (2008). *Angliyskiy shutya: angliyskie i amerikanskie anekdoty dlya nachal'nogo chteniya* [English jokes: English and American jokes for initial beginners]. Moscow: AST MOSKVA Publ., 224 p .
4. Fromm, E. (1990). *Escape from Freedom*. New York, 272 p .
5. Henry, O. (2009). *The Ransom Of Red Chief*. Selected Stories. Moscow: AST MOSKVA Publ., pp . 13-66.
6. Institute of Philosophy Russian Academy of Sciences. *Novaya filosofskaya entsiklopediya* [New philosophical encyclopedia]. Available at: <http://iph.ras.ru/elib/1469.html> (accessed 7 June 2015).
7. Kierkegaard, S. (2006). *Fear and Trembling* New York: Penguin Books, 160 p .
8. Levchenko, V. *Smekh kak razlichenie* [Laughter as entertainment]. Available at: <http://practical-turn.org/Pages/Elibrary/> (accessed 25 May 2015).
9. Mal'kin, G.E. (2005). *Aforizmy dlya umnykh lyudey: Ne paday dukhom gde popalo!* [Aphorisms for clever people]. Moscow: RIPOL Klassik, 480 p .
10. M atevoshchuk, G.V. (2005). *K probleme yazykovoy igry v nauchnoy literature* [A problem of language game in scientific literature]. *Problemi zagal'noi, romans'koi ta slov'yans'koi stilistiki* [Problems of the general, Romance and Slavic stylistics]. Gorlovka: GDPIIM , 2005, pp . 95–98.
11. Pankov, A.A., Pankova, L.A. (2003). *Religioznyy anekdot kak ob'ekt sotsiologicheskogo analiza* [Religious joke as object of the sociological analysis]. *DOKSA. Gnoseologichni y antropologichni vimiri smikhu* [DOKSA. Gnoseological and anthropological forms of laughter]. No.3. Available at: http://www.philosophy.ua/ua/lib/regular/doxa/?doc:int=116#_Toc145351929 (accessed 27 June 2015).
12. Papernaya, E.S., Rozenberg, A.G., Finkel', A.M. (1990). *Parnas dybom. Literaturnye parodii* [Parnassus on end. Literary parodies]. Moscow, 126 p .
13. Tolstoy, A.N. *Khozhdenie po mukam* [Road to Calvary]. Available at: http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/ (accessed 27 June 2015).
14. Urban, J. (2009). *Pułapka na blondynkę* [Trap for the blonde]. *Nie* [No]. No26. Available at: <http://www.nie.com.pl/art20689.htm> (accessed 27 June 2015).
15. Vihrev, A.E. (ed.) (1972). *Semero kratkikh* [Seven laconic]. Moscow, 48 p .

The article is devoted to the study of significant formal and semantic manifestations of onym 's poetics in various comic contexts. The survey results are summarized in an attempt of taxonomy of logical and semantic models and perception of the comic

humorous effects which are achieved with the help of proper names.

Key words: the comic category, the poetics, the context, the language means of the comic, logical and semantic model, the poetonym, the semantics.

